

de faydalanmıştır. 6. *Definitiones Sejjidi Sherif Ali Ben Mohammed Dschordschani* (Leipzig 1845). Seyyid Şerif el-Cür-cânî'nin *et-Ta'rifât*'ının şerhi olan Latince eserde sūfî istilahlarına ve genel olarak da felsefî terminolojiye geniş yer verilmiştir. Kitapta ayrıca Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf terimlerine dair küçük bir risâlesi de bulunmaktadır. 7. *Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum a Mustafa Ben Abdallah Katip Jelebi dicto et et nomine Haji Khalfa celebrato* (I-VII, London 1835-1858). Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'unun Latince'ye tercümesi olup bir fihristle birlikte Londra'da Oriental Translation Committee tarafından yayımlanmıştır. Her sayfanın üst tarafında Arapça metin, alt tarafında ise tercümesi yer almaktadır. İlk altı cildi *Keşfü'z-zunûn*'un tercümesi olan kitabın VII. cildi şahıs indeksle alfabetik sıra dışında anılan kitaplar indeksini, nüsha farklarıyla ilgili bilgileri, tashihleri ve ayrıca Kahire'de Ezher, Ebû'z-Zehab Mehmed Bey ve Şeyhüniyye medreseleri, Şam'da Azmâde Abdullah Paşa, Halep'te Ahmediyye Medresesi kütüphaneleri, Rodos Kütüphanesi, İstanbul'daki Fâtih, Süleymaniye, Kılıç Ali, Hâfız Ahmed Paşa, Köprülü, Şehid Ali Paşa, Damad İbrâhîm Paşa, Yenîcamî, Beşir Ağa, Âtîf Efendi, Aya-sofya, Galatasaray, Nuruosmaniye, Koca Râgıb Paşa, Lâleli, III. Ahmed, Veliyyüddin Efendi, Âşir Efendi, Murad Molla, Sultan Abdülhamid ve Hâlet Efendi kütüphanelerinde bulunan yaklaşık 24.000 adet kitabın fihristlerini ihtiva etmektedir. *Keşfü'z-zunûn*'un 1941'de İstanbul'da yapılan baskısında belirtildiği gibi Flügel'in bu çalışması bazı hatalar ihtiva etmektedir. Ancak böylesine büyük ve yazılması zaman isteyen bir eserin tamamen hatasız olması mümkün değildir ve bunlar yalnız Flügel'den değil bir kısmı da Kâtib Çelebi'den ve Flügel'in mukaddimesinde belirttiği gibi çeşitli nüshalardaki yanlışlıklardan kaynaklanmaktadır. 8. *Al-Kindi, genannt der Philosoph der Araber* (Leipzig 1857). Ya'kûb b. İshak el-Kindî ile ilgili bir eserdir. 9. *Die Classen der hanefischen Rechtsgelehrten* (Leipzig 1860). 10. *Die Krone der Lebensbeschreibungen enthaltend die classe der Hanefiten von Zeinad-Din Kasim İbn Kutlubuga* (Leipzig 1862). Hanefî fıkıh âlimlerinin biyografilerini ihtiva eden Kâsim b. Kutluboga'nın *Tâ-cû't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye* adlı kitabının neşridir. 11. *Mani seine*

Lehre und seine Schriften (Leipzig 1862). İbnü'n-Nedîm'e ait *el-Fihrist*'in Mani hakkındaki kısmının Arapça metin, tercüme ve açıklamalarıyla birlikte neşridir. 12. *Die grammatischen Schulen der Araber* (Leipzig 1862). Basra ve Küfe gramer ekollerine dairdir. 13. *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der K. K. Hofbibliothek zu Wien* (I-III, Wien 1865-1867). Viyana Kraliyet Kütüphanesi'ndeki Arapça, Farsça ve Türkçe yazmaların katalogudur. 14. *Kitâbü'l-Fihrist* (I-II, Leipzig 1871-1872). İbnü'n-Nedîm'in meşhur eserinin Flügel'in ölümünden hemen sonra J. Rö-diger ve A. Müller'in katkılarıyla yapılmış neşridir. 15. "Catalog der arabischen, persischen, türkischen, syrischen und aethiopischen auf der Hof und Staatsbibliothek zu München". Münih Devlet Kütüphanesi'ndeki Arapça, Farsça, Türkçe, Süryânîce ve Habeşçe el yazmalarının fihristi olan eser Viyana'da *Anzeige-Blatt*'ta yayımlanmıştır (XLVII, 1-46). 16. "Sojuti's Leben und Schriften". Süyûtî'nin hayatı ve eserleri üzerine kaleme alınmış olan eser üç makale halinde *Anzeige-Blatt*'ta neşredilmiştir (LVIII, 25-40; LIX, 20-36; XCII, 34-60). 17. "Die neuen Erwerbungen orientalischer Handschriften auf der Bibliothek zu Paris". Paris Bibliothèque Nationale'e yeni sağlanan yazmalar üzerine olup üç makale halinde *Anzeige-Blatt*'ta yayımlanmıştır (XC, 1-16; XCI, 1-9; XCII, 34-60). 18. "Zuschrift an S. Exc. den Hrn. Grafen Moritz Dietrichstein. Die neu erworbenen orient. Handschriften der K. K. Bibliothek zu Wien". Viyana Kraliyet Kütüphanesi'ndeki yazmalar hakkındadır ve yine *Anzeige-Blatt*'ta iki makale halinde neşredilmiştir (XCVII, 1-31; C, 1-31).

BİBLİYOGRAFYA :

Keşfü'z-zunûn (nşr. Şerefettin Yalıtıkaya), nâşirin mukaddimesi; G. Dugat, "Flügel", *Histoire des orientalistes*, Paris 1870, II, 91-100; G. Pfannmüller, *Handbuch Der Islam-Literatur*, Leipzig 1923, bk. indeks; Ziriklî, *el-A'lam*, II, 363-364; Necib el-Akikî, *el-Müsteşrikûn*, Kahire 1980, II, 363-364; Mişâl Cühâ, *ed-Dirâsâtü'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye fî 'Urûbbâ*, Beyrut 1982, s. 192-193; Abdurrahman Bedevî, *el-Mevsû'atü'l-müsteşrikûn*, Beyrut 1984, s. 285-288; *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992, III, 392-395; J. Gildemeister, "Der angebliche Ettseâlibi", *ZDMG*, XXXIV/1 (1880), s. 171-172; A. A. von Arne, "Die Divergenzen zwischen den Flügen -und dem Azhar- Koran", *WZKM*, LXXVIII (1988), s. 9-21; "Flügel", *TA*, XVI, 400; "Flügel", *EAm*, XI, 401.

ALİ MURAT YEL

FOÇA

Bosna-Hersek'te Ceotina nehrinin Drina'ya kavuştuğu yerde bulunan bir şehir.

Şehre ait ilk kesin bilgiler 1368 tarihine kadar iner. Buranın Osmanlı idaresine geçişi 1465'te gerçekleşmiştir. Osmanlı hâkimiyeti altında, İstanbul'u Dubrovnik'e bağlayan ticarî yol kavşağında bulunması ve iklimin tarım ve meyve yetiştirmeye uygun olması sebebiyle önemli bir ticaret ve idare merkezi haline geldi. 1470'te Foça yeni teşkil edilen Hersek sancağının merkezi oldu. Müteakip yüzyıl boyunca 1572'ye kadar sancak beyinin zaman zaman Mostar'da oturması, buranın bir sancak merkezi olduğu yolunda bazı düşüncelere yol açmışsa da bu geçici bir durumu göstermiş olmalıdır. Nitekim 1572'de sancak merkezinin Foça'dan Taşlıca'ya (Pljevlja) taşındığı ve 1833'e kadar burada kaldığı bilinmektedir. Fakat sancak beyi zaman zaman bölgeden ayrıldığı sıralarda kethüdâsını Foça'da bırakıyordu.

1470'te Foça, aynı zamanda bütün Hersek'i içine alan ve o zamanki adı Drina olan kazanın merkezi durumundaydı. 1483-1495 yılları arasında burası için "Foça kazası" adı kullanılmaya başlandı ve daha sonra bu ad süreklilik kazandı. 1510'lardan sonra Hersek'te yeni kazalar oluşturuldu.

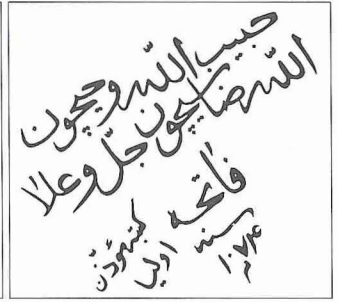
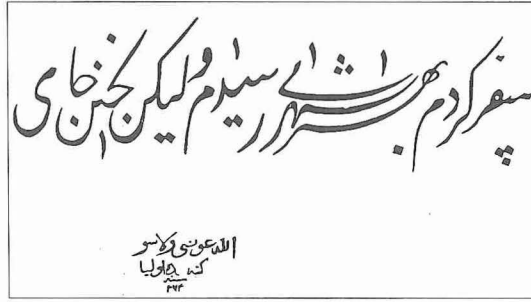
1585 tarihli *Tahrir Defteri*'ne göre Foça önemli bir İslâm şehri hüviyeti kazanmıştı. Burada on yedisi müslüman, biri hem müslüman hem de hristiyan yerleşmesine açılmış bulunan on sekiz mahalle yer almaktaydı. Hristiyanlarla müslümanların ortaklaşa oturdukları mahalle varoş kesimindeydi ve burada on iki hâne müslüman, on bir hâne hristiyan yaşıyordu. Tamamı müslümanlarla meskûn mahallelerin en kalabalık olanları ise Mustafa Paşa, Hacı Ali, Hacı Mustafa, Mümin Bey, İbrâhîm Çelebi adlarını taşıyordu. Sultan Bayezid adını taşıyan camî çevresi de yine bir mahalle durumundaydı. Bu tarihte şehirde toplam müslüman hâne sayısı 550-600 dolayında idi (yaklaşık 2500-3000 kişi).

Evliya Çelebi'ye göre Foça büyük bir şehirdi ve burada diğer görevlilerin yanı sıra şehir kethüdâsı bulunuyordu. 1664'te mevcut olan on sekiz mahallenin onu müslüman, yedisi hristiyan (Ortodoks ve Katolik), biri yahudi mahallesiydi; toplam hâne sayısı 2160 idi. Evliya Çelebi'nin

verdiği, 10.000'den fazla nüfusu gösteren bu rakamın doğruluğu şüphelidir. Nitekim bundan kırk yıl öncesine ait, 1625 tarihli olduğu sanılan Venedik kayıtlarına göre bir kadı tarafından idare edilmekte olan Foça'da ancak 400 hâne (yaklaşık 2000 kişi) vardı. Bu rakam XVI. yüzyıl sonlarındaki sayılara da yakındır. Osmanlı idaresinin son devrelerinde Foça XVI. yüzyılda sahip olduğu önemini yitirmişti; 1878'de 2968 nüfuslu kazada sadece 594 hâne bulunuyordu.

Evliya Çelebi'nin Foça çarşısında 540 dükkân gördüğünü belirtmesi, bu sayının mübalağalı olması ihtimaline karşılık buradaki üretim faaliyetlerinin yoğunluğuna işaret eder. Esnaf grupları arasında en dikkati çekenleri bıçakçılar ve XX. yüzyılın ortalarına kadar kesintisiz devam eden kuyumculardı. Orta büyüklükteki bir Bosna kasabasında varlığı pek düşünülmemeyen ciltçilik, ipekçilik, yün tarakçılığı ve kahve dükkânı işletmeciliği gibi değişik meslek sahipleri de mevcuttu.

Foça özellikle edebiyatı, sanatı ve mimarisiyle meşhurdur. Buradaki ilk mesjid fetih dönemine (1470-1477) aittir. Bu mesjid, Hersek'in ilk sancak beyi Hamza Bey tarafından askerî kesimin oturduğu Ortakol semtine yaptırılmıştı. Bu da ilk müslüman yerleşmenin askerî karakterini gösterir. Kasabanın bazı camileri Osmanlı mimarisinin en önemli eser-

Foça'da Alaca Camii ile Atik Ali Paşa Camii'ndeki Evliya Çelebi'nin hâtıra yazısının kopyası (Aşverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri II, rs. 189, 194)

lerindendir. Bunlardan en dikkate değer olanı, 957'de (1550) Bosna madenleri nâzırı Hasan Nâzır Ağa tarafından yaptırılan Alaca Camii'dir. Caminin ön cephesinde ziyaretçiler tarafından yazılmış olan birtakım yazılar bulunur. Bunlardan biri de Evliya Çelebi'ye aittir. Caminin ana giriş kapısı üstünde, kapı önündeki sütunlardan birinde, bânisinin ve oğlunun mezar taşları üzerinde ve cami çeşmesinde hat sanatının bazı güzel örnekleri mevcuttur. Alaca adı, içeride ve dışarıdaki hatâyî ve rûmî süslemenin uyum içinde birleştirildiği zengin geometrik ve floral dekorasyondan gelmektedir. Avluda sanat değeri çok yüksek olan bir şadırvan vardır.

Evliya Çelebi'nin, kendisinden "müezzin Evliya" şeklinde bahsettiği bir başka yazısı Foça Atik Ali Paşa Camii'nde (Musluk Camii) bulunmaktadır. 952'de (1545-46) yapılan bu cami Alaca Camii ile birçok benzerlik arz etmektedir. Çok değerli diğer bazı dinî yapıların yanı sıra, Foçalı olup Bosna sancak beyi Hekimoğlu Ali Paşa'nın kethüdâlığından yetişerek 1749'da kapıcıbaşı, 1752'de Bosna beylerbeyiliği yapan ve bölgede çıkan isyanı bastırdıktan sonra 1760'ta Yanya'ya gönderilen, ardından görevden alınıp idam edilen Mehmed Paşa Kukavica'nın vakıfları da vardır. Mehmed Paşa burada bir cami, bir medrese ve daha sonra Nakşibendiyye tarikatına geçen bir tekke yaptırmıştır. Osmanlı dönemi boyunca önemli edebî ve dinî eserler de yazılmıştır (1988'e kadar gelen, kullanıma açık olan elli yedi yazma eser mevcuttu).

Foça 1991'de 120 kadar yerleşim birimine sahip bir idarî bölge idi. Bu idarî bölgenin toplam nüfusu 40.513 olup bunun % 51,3'ünü Boşnaklar, % 45,2'sini Sırp ve % 3,5'ini diğer etnik gruplar

teşkil etmekteydi. Foça'nın şehir olarak nüfusu ise 14.335'ti ve bunun çoğunluğunu da Boşnaklar oluşturuyordu. 1992'de Bosnalı Sırp ıyancılar ve Sırbistan ile Karadağ'dan oluşan Yugoslav ordusunun burayı işgali sırasında ve sonrasında şehrin sakinleri olan Boşnaklar'ın bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı sürülmüş, birçok İslâmî eser ve dinî bina tahrip edilmiştir. Bugün (1995) kendisini Boşnak olarak belirten birkaç kişi dışında şehrin tamamı Sırp'lar'dan meydana gelmekte olup birkaç kalıntıdan başka herhangi bir İslâmî bina mevcut değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 430-434; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977, II, 25-58; A. Andrejević, *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji*, Beograd 1984, s. 33-100; Hamdija Kreševljaković, "Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini", *Djela Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, XVII, Sarajevo 1961, s. 68-72; A. Aličić, "Privredna i konfesionalna Struktura Stanovništva u Hercegovini Krajem XVI Stoljeća", *Prilozi*, XL, Sarajevo 1991, s. 158.

NENAD MOACANIN

FODULA

(فودولة)

Osmanlılar'da çeşitli kesimlere dağıtılmak üzere pişirilen pide şeklinde yassı bir çeşit ekmek.

Ramazan pidesine benzer biçimde ince, fazla mayalanmış özsüz hamurdan yapılan ve kolay kopma özelliğine sahip olan fodula (fodla) daha ziyade imaretlerde, saray mutfağında, İstanbul'daki diğer bazı saraylarda ve yeniçerilere ait fırınlarda pişirilir, bir kısım görevlilere maaşları ile birlikte sepet içinde istihkakına göre tayin olarak dağıtılırdı. Bu

Mehmed Paşa Camii - Foça / Bosna-Hersek

